

Utószó

Az *Élj érdekes időkben!* minden szempontból különleges könyv: mintegy kétszáz fejezetből, fél oldaltól két-három oldalig terjedő, egymáshoz lazán vagy egyáltalán nem kapcsolódó írásból áll.¹ Ezt a műfajt Amerikában *vignette*-nek hívják, magyar szó nincs is rá. Úgy képzelem, Berend T. Iván, amikor reggelente felébredt, leült az írógéphez (ma már számítógéphez), megnézte a napi híreket Amerikában s szerte a világon (így Magyarországon is). S mielőtt nekiállt dolgozni az éppen megírandó monográfiáján, egy-egy *vignette*-ben leírta, ami minderről és saját életéről eszébe jutott. A kötetben keverednek önéletrajzi reflexiók, a tudós történésznek, szakmájának nagy kérdései (és kétségei), valamint – nagy perspektívából – a napi politikai kommentárok. Amikor a kötet szerkesztője, Kovács Lajos Péter – ha jól értettem, Iván javaslatára – engem kért fel ennek az utószónak a megírására, megtisztelve éreztem magam, egyben meg is riadtam. Én egy meglehetősen szűk területet művelő, empirikus szaktudós vagyok, hogy tudok hozzászólni ehhez a perspektívámat maghaladó, nagy ívű munkához?

Mégis úgy éreztem, el kell vállalnom a megbízást. Ivánnal életünk sok évtizeden át összekapcsolódott, idővel barátsággá mélyült (remélem, ő is így élte ezt meg). Bár nem voltunk mindig a politikai barikádok egyazon oldalán (ma mintha ugyanott lennénk), de egymásra mindig kölcsönös tisztelettel gondoltunk. Ráadásul most már mindketten túl vagyunk a nyolcadik évtizeden (Iván nyolc évvel idősebb nálam), mint a baloldali szociáldemokráciával szimpatizáló „liberális demokraták”, szinte mindenről ugyanazt gondoljuk.

Első olvasásra ez a 350 oldalas könyv több vonatkozásban Heller Ágnes utóbbi években írt olvasónaplóira, illetve Konrád György *Ásatás* címen megjelent kötetére emlékeztetett. Ági is, Gyuri is, akárcsak Iván, évtizedeken keresztül évente vagy két évente egy-egy vaskosabb kötetel gazdagították munkásságukat. Ez mindhármuktól szigorú életrendet követelt. A reggel írással kezdődött, s alig-alig volt olyan nap, hogy valami meg ne született volna. Gyuri ezt könnyen megtehetette, szinte egész életében „szabadúszó volt”, nem kellett hivatalba járnia, hivatalos ügyeket intéznie vagy tanítania. Ági élete jó részében tanított, de előadásai mind a fejében voltak, azokra külön készülnie nem kellett, az adminisztráció alól is mentesült. Iván esetében az a rendkívüli, hogy a rendszeres írást és publikálást még akkor is folytatni tudta, amikor nagy tudományszervezési feladatokat látott el, s többnyire tanított is. Egy óra így is jutott kora reggel az írásra. De napi egy oldal se kevés, egy év alatt így is megszülethet egy 350 oldalas kézirat.

Én magam általában nem tudtam ezt az életformát követni. Mániákus tanár voltam (ha a repülőgépen a szomszédom megkérdezte, mivel foglalkozom,

---

¹ A kötet megjelenés előtt áll. (A szerk.)

a válaszom mindig az volt: tanítók). Ha tanítottam, semmi mással nem tudtam foglalkozni (ha ráadásul még adminisztráltam is tanszékvezetőként vagy dékánként, abban a szerepben is mániákus voltam). Még ha huszonötödszörré kellett is elmondanom valamelyik előadásomat, akkor is sok-sok órát az irodalom újraolvasásával töltöttem, nem beszélve arról a rettenetes mennyiségű időről, amit a hallgatóim dolgozatainak javítására fordítottam. Így csak a nyár maradt írásra, egy-egy könyv nekem tízévnyi munkát jelentett.

Ági és Gyuri írásközpontú életmódjáról afféle antropológusként, részt vevő megfigyelőként is beszámolhatok. Valamikor az 1980-as években meghívtam Ágit, hogy tanítson a Wisconsini Egyetemen. Egy hónapra jött, s a mi házukban lakott. Reggeli után kilenckor Ági leült az íróasztalához, s egy rövid kávé- és ebédszünet kivételével ott ült és gépelt délután ötig. Kilenctől ötig, akár egy tisztviselő. Öt óra után aztán vége volt a munkának, s leült tévét nézni...

Gyurival 1973–74-ben csaknem egy évig „éltem együtt”, amikor a csobánkai harangozóházat béreltük, ott írtuk értelmiségi-könyvünket.² Mi is a 9-től 5-ig szabályhoz tartottuk magunkat: végig ott ültünk az írógép mellett. Voltak azért „szabadnapjaink”, amikor hazamentünk a családjainkhoz Pestre. Ez 2014-es nyugdíjba vonulásomig kivételes állapot volt, egyébként egész életemben sikerült az írás/alkotás veszélye elől tanításba vagy adminisztrációba menekülnöm. Ebben a két évben nem volt menekvésem. Kulcsár Kálmán, igazgatóm az MTA Szociológiai Intézetében, amikor gyűltek a fellegek felettem, behívott az irodájába, s azt mondta: „Ivánkám, csak egy dolgot kérek, ne írjatok Gyurival semmit. A legjobb, ha be se jössz az intézetbe. Majd kiküldjük az OTP-számládra a fizetésedet.” Ki nem imádná, ha ilyen igazgatója lenne? Én jó tanácsának a felét megfogadtam. Csak Csobánkára jártam, de ott sajnos éppen azt a könyvet írtam, amit nagyon nem lett volna szabad megírunk.

44

Ilyen antropológiai evidenciám Berend T. Iván napi időbeosztásáról nincs, de mintha említette volna egyszer nekem, hogy a reggeli íráspenzum neki még akkor is kötelező volt, amikor rektor vagy MTA-elnök volt.

Idővel Ivánnak, Áginak és Gyurinak reggelente megírt néhány oldala összeállt vaskos történettudományi, filozófiai monográfiákká, regényekké vagy politikai esszékké. De a reggeli íráspenzumokból létrejött egy új műfaj, az egy- vagy néhány oldalas *vignette*-ek, melyek önmagukban is megállják a helyüket, és a belőlük készült válogatás akár kötetként is kiadható.

Ebben a legradikálisabb Konrád Gyuri volt, aki ragaszkodott az egyoldalas *vignette*-hez, s mint már említettem, ebből született az *Ásatás*. Időnként kérdezgettem, hányadik ezer oldalnál tartasz. Szerényen mondott valami olyat: a harmadik ezernél. Ezek jórészt önéletrajzi skiccek voltak, akadtak közöttük politikai, filozófiai elmélkedések is. Gyuri láthatóan élvezte, hogy megszabadult attól a kényszertől, hogy ezeket logikailag egységes nagy kötetbe egybeszervezze. Ebből két kötet – jó sajtóvisszhanggal – még életében meg is jelent, egy harmadik kötetet Jutka felesége szerkesztett meg kiadásra. De van még több száz, ha nem ezer oldal kézirat a számítógépében, talán valamikor lesz még egy fiatal író vagy tudós, aki újabb kötetekkel gyarapítja a Konrád-műveket.

---

² Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz; 1978-ban jelent meg. (A szerk.)

Gyuritól függetlenül Heller Ági is kitalálta ezt a műfajt. Jóformán minden évben publikált egy olvasónaplót. Ági ugyanis nemcsak mániákus író, hanem mániákus olvasó is volt. Vonaton, repülőn, este a szállodában vagy este itthon a ritka alkalommal, amikor nem volt vendége (mindig tele volt vendéggel), szenvedélyesen olvasott – filozófiát, politológiát, magyar, angol és német szépirodalmat, s ezekről írt reflexiókat, belekapcsolva az éppen esedékes élményeit. Beszámolt a koncertekről, személyes találkozókról, de még arról is, hogy megint fáj a csípője, s el kellett mennie az orvoshoz injekcióra. Ezekből a rövid megemlékezésekből lett évente egy új olvasónapló.

Mégis meglepett, amikor megkaptam az *Élj érdekes életet!* című kötetet, ami ugyanennek a műfajnak a terméke. Lehet, hogy ha valaki egy életen keresztül hozzászólt a napi íráshoz, arról már nem tud leszokni? Gyuri leszokott a nagy egybefüggő szövegek írásáról, Iván egyébként továbbra is írta/írja monográfiáit (Ági is ezt tette), tehát nem fáradságról vagy életkorról van szó. Új műfajt találtak ki.

De távról sem csak e műfaj közös „triumvirátusukban”. Mindhárman reneszánsz emberek, elegánsan mozognak a művészetek, a filozófia s a világ nagy társadalmi és politikai kérdéseinek sűrűjében. Az *Élj érdekes életet!*, az *Ásatás* és az olvasónaplók mélyen át vannak itatva humanizmussal és globális – azon belül különösképpen európai – elkötelezettséggel. Mindhárom könyv azt bizonyítja, hogy lehet valaki egyszerre globalista és Európai Egyesült Államok-párti, miközben megmarad patriótának. A magyar kultúra és társadalom sorsa szívügyük. Iván imádja Budapestet – be kell vallanom, nálam jobban. Szereti a Nagykörút eklektikus épületeit, az MTA székházát, ezekhez az én szemem is hozzászólt. De akárcsak sokan, amikor ezeket az épületeket emelték, én is szorongva szemlélem a túldíszített, giccsbe hajló utcai felületeit, s nem tudok elfeledkezni az épületek túlszűfolt belső tereiről, a függőfolyosók gyakran komfort nélküli, cselédeknek fenntartott egészségtelen lakásairól. Újlipótváros Bauhaust utánzó épületei közelebb állnak a szívemhez. Ráadásul Konrád Gyuri lokálpatrióta is volt. Sok szeretettel tudott írni szülővárosáról, Berettyóújfaluról, amihez sok szép családi emlék mellett sok rémes történet is kötötte. S természetesen mindhárman elkötelezett liberális demokraták. Nagy aggodalommal figyelik az autokráciára hajló etnonacionalista radikalizmusok előretörését Magyarországon, Trump Amerikájában és szerte a világon.

Iván azonban egy szempontból különbözik is Ágitól és Gyuritól. Nem kevésbé viszolyog az etnonacionalizmus kizáró, gyűlölködő politikáitól, de gondos történészként óvatosabb a jelzők kiválasztásában. A kötet számos politikai írása „pártos”, de a megnevezések szenvedélymentesek. Berend T. óva int a „fasizmus” kifejezés használatától. Liberális kritikusok gyakran neveznek rendszereket fasisztának, akkor is, ha azok az 1920-as, 1930-as évek olasz fasizmusától sok szempontból lényegesen különböznek, ezért pontosabb leírásra szorulnak. Hozzám hasonlóan elismeri Magyar Bálint jelentős elméleti teljesítményét, de nincs meggyőződve arról, hogy a maffia-állam fogalma kellő pontossággal írja le a 2010 utáni Orbán-rendszert.

Hadd kezdjem a könyvhöz fűződő néhány konkrétabb megjegyzésemel megint csak önéletrajzi elemekkel. A szociológia olyan irányához tartozom, mely szereti a beszélőket és a szereplőket történeti kontextusba helyezni.

Iván korai munkásságával már az 1950-es évek második felében megismerkedtem. 1956 szeptemberében lettem a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem hallgatója. Mit mondjak: borzalmas volt. Az egyetemen se Marxról, se közgazdaságtanról nem lehetett szinte semmit sem tanulni. Az egyetem elég rossz volt már 1956 őszén, de tovább romlott 1957 januárjától, amikor a korai Kádár-korszak ideológiájától távol álló néhány tanárt is eltávolították (ha nem börtönbe csukták őket). Volt azonban az egyetemenek egy „szigete”, ahol tudományt lehetett tanulni, s ez a Gazdaságtörténeti Tanszék volt. Pach Zsigmond Pálnak sikerült ezt a tanszéket megmentenie a korai kádárista–neosztálinista restaurációtól. Gondolom azért, mert a kor egyik legkiválóbb – s ráadásul marxista – történésze volt, aki egy politikailag nem robbanásveszélyes témával, a korai újkor magyar agrárfejlődésével foglalkozott. Pach nem volt „ellenzéki”, de az 1957–63 között egyre dogmatikusabbá váló légkörben létre tudott hozni egy olyan „teret”, amiben a racionális, empirikus evidencián alapuló társadalomkutatásnak helyet és legitimitást adott. Ha volt valami értelme annak a négy évnek, amit a Közgázon töltöttem, azt ennek a tanszéknek köszönhetem. Pach előadásainak, illetve a tanársegédek szemináriumainak volt nagy hatása rám. Ebből tanultam meg, hogy mi a társadalomtudomány.

46

Berend T. Iván 1953-tól volt egyetemi tanársegéd – engem valamikor 1957–59 között tanított. Lenyűgözött Ránki Györggyel közös munkássága. Szinte minden évben publikáltak egy-egy új könyvet, szinte mindegyik külön monográfia volt a 19. század végi magyar gazdaság fejlődésének egy-egy momentumáról. Őszintén szólva, egyik sem hozott intellektuális lázba – talán egy kicsit unalmasnak is találtam e könyveket a magyar mezőgazdaság és a magyar ipar 1880 és 1890 közötti fejlődéséről. De ezek mégis úttörő, két szempontból is fantasztikus írások voltak. Iván és Gyuri bejártak a levéltárakba, és érveiket levéltári adatokra alapozták – ez nagyon szokatlan volt a kor történettudományában –, s ráadásul a munkából az is kissejlett, hogy a kiegyezés kora nem is volt olyan káros a magyar társadalom számára, mint azt a doktriner szovjet marxista történelemszemlélet, mely erősen kiegyezésellenes volt, makacsul állította. Ez igencsak bátor szakítás volt a „hivatalos” állásponttal.

Iván és Gyuri nem voltak forradalmárok – ha azok lettek volna, 1957–58-ban felakasztották vagy legalábbis hosszú börtönbüntetésre ítélték volna őket –, de már az ötvenes évek végén megtanulták, hogyan lehet a rendszeren (mondjuk ki egyértelműen: az MSZMP-n) belül „lazítani”. Ez egy észszerű stratégia volt, észszerűbb, mint az a konfrontációs álláspont, amit én az 1970-es évek elején kezdtem elfoglalni. Iván ragyogó pályát futott be. Első Kossuth-díját alig harmincegy évesen, 1961-ben kapta meg. Negyvenhárom éves volt, amikor 1973-ban a közgazdasági egyetem rektora lett, 1985-ben választották meg a Magyar Tudományos Akadémia elnökének.

Az ezt következő sok évtizeden keresztül Iván megmaradt az empirikusan megalapozott ideológiáktól – amennyire lehetett – távolságtartó, józan elemzés mellett. Pályája kezdetétől annak magyarországi végéig, vagyis 1953-tól 1990-ig sok évtizeden át nem volt könnyű megmaradni hidegfejű történelemtudósnek. De úgy ítélem meg, hogy Ivánnak ez sikerült. Nádás Péter a *Párhuzamos történetek* című regényében az írta, hogy már tizenkét évesen, addigi élete rémes emlékei alapján elhatározta, hogy „mindent, de mindent meg fogok írni, amit az emberek elhallgatnak”, s ezért döntött úgy, hogy író lesz. Nádasnak írt levelében Iván arról számol be, hogy hasonló élettapasztalatok alapján ő tizenhat évesen úgy döntött, hogy történész lesz. De Nádasval ellentétben, aki egy Budapesttől háromórás autóútra fekvő zalai falu magányába, mintegy belső emigrációba vonult, ő történészként más tanulságot vont le magának: „hatni és segíteni akartam, tanítani, reformokban és a rendszerváltásban közreműködni. Javítani szerettem volna a világon”. Én is úgy emlékszem, Ivánt mindig a reformerek között tartottuk számon. Nem kétséges, hogy neki, mint az MSZMP egyik utolsó KB-tagjának (1988-tól 1989-ig) és az utolsó kommunista kormány, a Németh-kormány miniszterelnöki tanácsadó testülete elnökének (1989-től 1990-ig) a békés átmenetben fontos szerep jutott.

Az MSZMP reformerei döntő szerepet játszottak abban, hogy a rendszerváltás békésen zajlott le (szemben Romániával), s az egykori kommunista bürokráciának általában nem sikerült magát az új nagytőkés osztállyá átvedlenie (ahogy arra Hankiss Elemér számított), legtöbbjük a politikai hatalomban sem tudott maradni (bár mindkettőre akadtak szórványos példák).

Emlékezetes, hogy a rendszerváltás egyik szimbolikusan fontos fejleménye volt az 1956-tal való szembenezés. Kádár hatalomra kerülése után 1956-ról csak mint ellenforradalomról volt szabad beszélni. „És mégsem tudtam soha leírni, pedig sokat publikáltam az időszakról, az »ellenforradalom« kifejezést”, vallja most a könyvében Iván. Az MSZMP KB 1988-ban létrehozott egy négytagú történelmi albizottságot, amelynek természetesen Iván, mint az MTA elnöke maga is tagja volt. A bizottság elvetette az »ellenforradalom« kifejezést, és az éveken keresztül óvatosan mellébeszélő »sajnálatos októberi eseményekként« említett történetet átkeresztelték »népfelkelésnek«. Ezt azután Pozsgay Imre, aki a bizottságnak nem volt tagja, hanem pusztán koordinátori szerepe volt, 1989 januárjában a rádióban jelentette be.

Manapság a »forradalom« a közhasznú szó, de be kell vallanunk, hogy a »népfelkelés« végül is pontosabb. Erről Iván a következőket írja: »Amikor már emigrációban éltem, döböntem rá, hogy »forradalmárnak« többnyire az 1956-os menekültek között azok vallották magukat, akik a »ténylegesen létező kommunizmusokból« kiábrándultak, de valamiféle »igazi szocialista«, baloldali, de legalábbis liberális társadalmat álmodtak meg a helyébe. A többiek inkább a »szabadságharcos« jelzõt választották önmagukra, s akadtak közöttük olyanok is, akiknek nem volt antipatikus »Horthy Miklós ellenforradalma« sem. 1956 egy többretegű, többszínű társadalmi mozgalom volt, amit a »népfelkelés« kifejezés egyszerre ír le, helyet adva azon belül a »forradalmároknak« és a »szabadságharcosoknak« is.»

Berend T. Iván új könyvének címe – *Élj érdekes időkben!* – nagyon találó. Ez a mondás Kínában átoknak számít. Nos, Ivánnak bőven jutott az „átok” részből is (kisebb mértékben, de én is kaptam keveset az „átokból”). Iván kalandja Dachauban kezdődött (ekkor 14 éves volt), de a Rákosi-korban sem volt könnyű a családja élete, apja egy ideig munka nélkül volt. S bár 1953 után töretlen, látványos pályát futott be, de nem volt egyszerű a 70-es években rektornak, majd a 80-as években akadémiai elnöknek lenni. Az én tapasztalataim szerint mindkét pozíciót segítőkészséggel s jó szándékkal töltötte be – természetesen az adott lehetőségek között.

Amikor már jócskán túl voltam az egyetemi tanulmányaimon, Ivánnal az 1960-as években jó „társasági” kapcsolatba kerültem. Ő ekkor már a történelemtudomány szupersztárja volt, én meg csak egy kezdő szociológus, akin még igencsak rajta volt az újonnan születettek tojásbéja. Ő azonban emlékezett az egyetemi szemináriumokból rám, s számomra megtiszteltetés volt, hogy elfogadott társasági kapcsolatnak, ők is jártak hozzánk vacsorára a Zirzen Janka utcai öröklakásunkban, s mi is vendégeskedtünk az ő lakásukon. 1963 és ’70-71 között nem volt ritka az ilyen társasági együttlét, bár az értelmiségben belül az első törésvonalak már 1973 körül megjelentek és elmélyültek a Haraszi-per és a Lukács-iskola elleni eljárás nyomán. Az MSZMP-n belüli reformerek és a magukat már ekkor „disszidensként” meghatározni próbáló értelmiségiek között a társasági kapcsolatok megritkultak. Ez lényegesen tovább mélyült 1977-ben a Charta megszületésével. (A következő nagy szakadás, ami a mai napig kísérti a magyar értelmiséget, Lakiteleken 1987 szeptemberében történt, amikor a szakadék már nem reformerek és disszidensek, hanem az urbánusok és a népiek között alakult ki.)

48

Az utolsó, még „összértelmiségi” társasági találkozóra Ivánnal Bíró Yvette lakásában 1973-ban került sor, amikor Deák Pistát búcsúztattuk, akit mondvacsinált ürüggyel kiutasítottak Magyarországról. Iván is ott volt, amihez 1973-ban bizony kellett némi bátorság. 1974 novemberében nagy meglepetésemre Iván keresett telefonon, s meghívott feleségemmel magukhoz ismét vacsorára. Éppen akkor jöttem ki a Gyorskocsi utcai börtönből, ahol a belügy egy héten keresztül annak érezte szükségét, hogy Konrád Györggyel Csobánkán közösen írt könyvünkről, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*-ról diskuráljon velünk. Eléggé olvashatatlan könyv volt, tehát még a jogi diplomával rendelkező alezredekre is ráfért egy kis szeminárium. Egy hét után a „kívül tágasabb” bölcs tanácsal engedtek ki. Az én rövid ideig tartó Gyorskocsi utcai kalandom után (ami segített abban, hogy könyvecskénkből Németországban és az USA-ban a vájt fülű fiatal értelmiségiek között bestseller legyen) a telefonom már nem sokat csengett, az emberek inkább kerültek, mintsem keresték a társaságomat. A vacsora-meghívás a rektortól (félállású docens vagy tanársegéd voltam a Közgázon) kellemes meglepetés volt.

Egy jó vacsora után Iván az egyetemi ügyekre terelte a szót. Elmondta, utólag tudta meg, hogy amíg ő egy külföldi konferencián volt, engem el akartak távolítani az egyetemről. Hazaérkezése után kereste őt fel az egyetem személyzetise, és tényként közölte, az egyetemen dolgozó belügyminisztéri-

umi összekötő utasítására felmondott nekem. Erre Iván azt válaszolta: „Az én felettesem az oktatásügyi miniszter, nem a belügyminiszter. A BM erre engem nem utasíthat.” Nem hiszem, hogy 1974-ben, amikor a „bürokratikus rend” reform elleni támadása a csúcán volt, sok rektor merte volna ezt mondani. Persze Iván azért óvatos duhaj volt, ezért nekem ezen a bizonyos vacsorán ezt mondta: „Amíg nincs meg az útleveled, a fizetésedet kifizetjük, de kérlek, ne tedd be a lábadat az egyetemre.” Bár akkoriban Kati feleségem a lakásunkban működő magánrendelőjében nagyon sokat keresett, s a kis egyetemi fizetésemre nem volt nagy szükségünk, a gesztusért hálás voltam akkor is, és vagyok a mai napig. Az is igaz, hogy „börtönviselt” értelmiségi-ként elképzelhetetlen lett volna, hogy bárhol tanítsak. Tanulság: a kádárista Magyarországon egy rektor így is viselkedhetett.

Egy másik anekdota. 1986-ban fejeztem be a *Szocialista vállalkozók* című könyvemet (ez évekkel később Magyarországon *A harmadik út?* címen jelent meg). Abban az évben nem mertem hazajönni, hátha most ezért visznek el. De feleségem, Kati hazajött, hogy apám örökségéből vásároljon nekünk egy kis lakást a Tátra utcában. Nem volt olyan egyszerű, mert bár magyar állampolgárok voltunk, de nem volt személyi igazolványunk. Kati felkereste Ivánt a hivatalában – akkor már az MTA elnöke volt –, s elmondta neki aktuális kálváriánkat. Iván azt mondta, „ugyan már”. Míg Kati az irodájában tartózkodott, felhívta a pénzügyminisztert, s szólt neki, hogy ne szórakozzanak velünk. Egy perc alatt el volt intézve lakásvásárlásunk ügye. Tipikus Kádár-rendszer és tipikus Berend T. Iván. Az ő elnöki tevékenységéről csak a legjobbat tudom mondani (van, aki másként gondolja), bár ennél fontosabb dolgokban is sokat tett, itt például a Collegium Budapest megalapítására gondolok.

Még egy apró – személyes – epizód Iván elnöki tevékenységéről. Nem tudom felidézni biztosan a pontos időpontot, de azt hiszem, 1987-ben lehetett. Egy amerikai tudományos testület, az ACLS-SSRC szeretett volna konferenciát rendezni Kelet-Európában. Közbenjártam Ivánnál, s ő elintézte, hogy az esemény Ráckeven legyen. Akkor már haza mertem jönni Magyarországra, és tartottam egy előadást a „harmadik út”-ról, vagyis a szocializmus és a kapitalizmus közötti átmenetről, másképpen a két rendszer előnyeinek kombinálásáról. A konferencia kellemesnek bizonyult, ám az előadásomat Iván kinevette: ugyan, ki gondol itt már harmadik útra, csak egy út van – talán még nem így fogalmazta meg, de azt hiszem, erre gondolt –, a liberális kapitalizmus útja. Tehát ő már ekkor rendszerváltó hangulatban volt, és előttem járt. Én sem voltam azért teljesen naiv, a harmadik útról nyomatékosan nem mint a legjobb, hanem inkább mint Kelet-Európában legvalószínűbb útról beszéltem. Attól tartok, a rendszerváltás után harminc évvel a régió legtöbb országa nem írható le liberális, demokratikus kapitalizmusként. Esetleg lehetne kapitalizmussal kacérkodó illiberális rendszernek (Iván szívesebben használja az antiliberalis kifejezést), s ilyen értelemben harmadik utas szisztémának nevezni? Mint a kötetből kitűnik, abban Ivánnak is erős kétségei vannak, hogy nevezhető-e Magyarország liberális demokratikus kapitalizmusnak.

A következő fontos epizód, amikor kettőnk élete érintkezett, 1989 kora őszen történt. Iván megint vacsorára látott vendégül, de ez alkalommal már Radics Katalin (ekkor még nem voltak házасok, feleségemmel mi voltunk az esküvői tanújuk, de már a gyönyörű Santa Barbarában, vagyis az Egyesült Államokban). 1989–90 a remények és bizonytalanságok időszaka volt. A két nagy párt, az MDF és az SZDSZ még kereste a helyét, s nem tudták, melyikük lesz határozottabban antikommunista. Mivel az MDF el tudta képzelni, hogy Pozsgay legyen a köztársasági elnök, sok SZDSZ-es ezt a kommunistákkal való együttműködésnént fogta fel, s az SZDSZ-t mintegy az MDF jobboldalán próbálta elhelyezni. Ivánnal éppen megjelent egy interjú a *New Yorker*-ben, azt nyilatkozta, hogy az MDF-ben vannak antiszemita politikusok (Csurka István az MDF alelnöke volt, és valóban vastagon zsidózott). Ezek után Antall József felkereste Ivánt, s azt tanácsolta, vonja vissza az amerikai hetilapnak adott interjút. Erre persze Iván nem volt hajlandó, ezért becsületsértésért be is perelték. A bíróság felmentette, mert úgy ítélte meg, hogy egy szervezet becsületét nem lehet megsérteni. Ebben az egymást túllícitáló emberek által generált, antikommunista légkörben sem Iván, sem Radics Kati, aki ekkortájt éppen az MSZP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális (óvatosan reformpárti) osztályának volt a vezetője, nagyon nem érezték jól magukat.

Ezerkilencszáznyolcvannyolc július 1-jétől voltam a kaliforniai egyetem (UCLA) szociológia tanszékének professzora. A történettudományi tanszék (ahol több jó barátom volt, mint Bob Brenner vagy Perry Anderson) megkért, hogy legyek tagja egy álláspályázati bizottságnak, amelyik egy kelet-európai gazdaságtörténezt igyekszik kiválasztani. Én persze Iván nevét is rátettem a hosszú-rövid listára – bár a számba jövő jelöltek között sok kiváló történész volt –, s ő mindjárt sok támogatást kapott. A lényeg, hogy az UCLA-nek most esélye volt arra, hogy egy olyan kiváló tudóst, mint Berend T. Iván, megszerezzen magának. Úgy emlékszem, nem kellett Ivánt túl sokat győzködnöm, hogy jöjjön Los Angelesbe, ha meghívják interjúra. Érdeklődéséről tudva, a bizottság nyomban a meghívás mellett döntött. Iván és Kati tehát megérkeztek egy interjúra, s persze az egyértelmű siker volt. Volt azért az UCLA-n egy 1956-os magyar kollégánk, aki Iván politikai múltját kezdte emlegetni, és – az amerikai rendszer politikai szempontoktól mentes kinevezési folyamatát nem értve – ebből próbált ügyet csinálni. Ezért a bizottság elnöke, hogy egy esetleges politikai támadást kivédjen, engem kért meg rá, hogy terjesszem be Iván jelöltségét a tanszéki ülésen. Ez ugyan elég szokatlan volt – egy szociológus ismertesse a jelöltet a történettudományi tanszéknek –, de szívesen vállaltam. A vitán egy szó nem esett politikáról, kizárólag Iván munkásságát vitattuk, s a tanszék a kinevezést, úgy emlékszem, egyhangúlag megszavazta.

Ezt azért tartottam szükségesnek megírni, mert a *Mérce* nevű internetes folyóiratban a közelmúltban nekrológ jelent meg egy jeles anarchista antropológusról, baloldali aktivistáról, David Graeberről. A nekrológgal önmagában nincs is semmi baj, de abban a szerző azon háborog, hogy a chicagói egyetemen doktorált Graeber 2005-ben a Yale-en eltöltött nyolc év után nem kapott végleges egyetemi tanári állást. 1999 és 2010 között a Yale-en

tanítottam, ezért már csak a mundér becsülete is megkívánja, hogy az állításban kételkedjek. Lehet, hogy a Yale döntéshozói tévedtek, de tény, hogy a kudarc után Graeber húsz további amerikai állásra pályázott, és egyiket sem kapta meg. Szóval, ha volt tévedés, huszonegy egyetem osztozott ebben. Ezután kényszerült Graeber „angliai száműzetésre”. Berend T. Iván amerikai karrierjének bemutatása kapcsán is kötelességemnek tartom elmondani, hogy a véglegesített professzori kinevezés (a tenure) általában is hosszú, de a Yale-en és a Harvardon különösen bonyolult folyamat. Harminckilenc éves amerikai egyetemi pályámon egyetlen esettel sem találkoztam, amikor a kinevezést politikai alapon döntötték volna el. Azt hiszem, ezt Iván is tanúsíthatja. Ő is volt tagja az UCLA személyzeti bizottságának, valamivel korábban ezt a funkciót s a bizottság elnöki tisztjét én is betöltöttem. Évente mintegy nyolcszáz-ezer személyzeti ügygel foglalkoztunk, ha ilyen vitákban valaki politikai érveket hozott volna fel bármilyen oldalról, a bizottság elnökeként meg kellett volna vonnom tőle a szót.

A legendás hírű Angela Davis története tanulságos – és ide is tartozik. Ő nemcsak úgy általában volt radikális baloldali, hanem még a picike amerikai kommunista pártnak is tagja volt. Davis 1968–70 között tanársegédként dolgozott az UCLA-n. Ronald Reagan, Kalifornia állam akkori kormányzója állítólag azt mondta: „Ez a nő soha nem állhat katedrára Kaliforniában.” Utasítására az UCLA kuratóriuma (a board) felmondott Davisnek, de a rektor, Chuck Young megtagadta ezt. Bár a kuratórium a felmondást fenntartotta, de azt a bíróság törvényellenesnek találta, és a rektornak adott igazat. Igaz, Angela Davis 1970-ben részt vett egy fegyveres akcióban (a testvérét próbálták börtönből kimenteni), ezért ő is börtönbe került (majd a bíróság ebben az ügyben is felmentette). Végül is az ugyancsak elismert University of California (Santa Cruz) professzora lett. Tehát ő győzött, és nem Ronald Reagan. Hozhatnánk konzervatív vagy jobboldali példákat is, azt illusztrálandó, hogy jeles amerikai egyetemeken nem a politika, hanem a szaktudás dönt. Elképzelhető lenne-e ez ma Magyarországon? „Ugyan már, a politika s aki a pénzt adja, mindenütt, Amerikában is beleszól az egyetemek működésébe” – gondolják sokan Magyarországon. Lehet, hogy beleszól, de többnyire eredménytelenül. Azért tartottam fontosnak Iván UCLA-kinevezésének, David Graebernek és Angela Davisnek a történetét elmondani, mert ezekből a történetekből akár erőt is lehet meríteni, amikor nálunk a kormányzat által kinevezett kuratóriumok rohamléptekben építik le a rektorok és a szenátusok idáig sem túlságosan erős autonómiáját.

Visszatérve Iván történetére, 1990-ben voltak Magyarországon, akik arra akarták rábeszélni, vállaljon még egy ciklust az MTA élén, ő mégis bölcsen az UCLA mellett döntött. Nem lett volna könnyű dolga az MTA ügyeit az MDF-kormány alatt igazgatni, de Los Angelesbe költözve véget ért a kínai átok. Bekerült az amerikai egyetemi elefántcsonttoronyba. Itt „hatni és segídezni” a társadalom javításában sok esélyt nem kapott, és már nem is fog, de végre tudott csak a tanításra koncentrálni, és arra ügyelni, hogy évente-kétévente megírjon egy újabb monográfiát. Radics Kati Amerikában átképezte magát könyvtárosnak, így építette fel új karrierjét.

Még egy utolsó anekdota. Iván és Kati 1990 nyarán érkeztek Los Angelesbe. Mi éppen Magyarországra utaztunk nyaralni, s felajánlottam nekik, lakjanak a mi Edgewater Towers-beli lakásunkban a Csendes-óceán partján, gyönyörű kilátással a tengerre. Egyik nap csengett a telefon, Iván felvette, s mondta a szokásos „hello”-t. A hívónak a hang nem volt ismerős, ezért a biztonság kedvéért hozzátette, azzal az Ivánnal akar beszélni, akinek Kati a felesége. Iván erre azt válaszolta, hogy az beszél. Szegény hívó fél feladta. Úgy látszik, minden magyar férfit Ivánnak hívnak, s minden magyar feleség neve Kati.

Tíz évet töltöttünk együtt az UCLA-n és Los Angelesben. (Én 1999-ben megbolondultam, s elhagytam ezt a paradicsomot azért, hogy tanszékvezető legyek a Yale-en. Sznobizmus. Nehéz egy Ivy League-ajánlatra nemet mondani. Végül is akkor van valaki a csúcson, ha a Harvardon vagy a Yale-en professzor. Szamárság.) Sokat jártunk együtt koncertre, operába, olykor színházba, de gyakran múzeumokba vagy kiállításokra.

*****

A Los Angeles-i filharmonikusok nagyszerű zenekar. Kezdetben André Previn volt a vezető karmester (nem nagyon kedveltem), de utána Esa-Pekka Salonen jött, akit viszont elragadónak találtam. Gustavo Dudamel követte (hihetetlenül karizmatikus, nagyszerű zenész), de akkor én már New Havenben éltem, s csak akkor hallottam, amikor vendégségbe mentem Ivánékhoz Los Angelesbe. Állandó operatársulat nem volt, évente hat-nyolc operát mutattak be, de azt a világ legnagyobb sztárjaival. Átütő múzeum Los Angelesben nincs, de a sok jó múzeum összeadja az átütő képzőművészeti élményt.

52

A mostani kötetben nagyon érdekesnek találtam Iván írását Wagnerről. Wagner-élményeim nagyon hasonlók Ivánéhoz. Kölyökkoromban, az 50-es évek elején apám elvitt az Operaházbaa *Lohengrinre* és *A nürnbergi mesterdalnokokra* (valószínűleg Iván is látta ugyanezeket az előadásokat). Akkoriban a pesti Opera csodálatos volt (jó vicc, a kitűnő zenészek nem mehettek Nyugatra, itthon kellett muzsikálniuk). Nem untam, talán nem is élveztem, sokat nem értettem belőle, de elfogadtam. Később a Litván családban – a már régen elhunyt Litván Ferkó, Litván Gyuri öccse volt a legjobb barátom – magyarázták el nekem, hogy Wagnerrel nagy problémák vannak. Hitler kedvence volt és megrögzött antiszemita. Amikor baloldali lettem, Wagner politikailag vállalhatatlanná vált számomra, műveit évtizedekig meg nem hallgattam volna. Nálam a fordulat valamikor 1983–84 telén következett be, amikor a budapesti Operaházban Ferencsiknek végre megengedték, hogy előadják a *Parsifalt*. Úgy tudom, a darab Ferencsik kedvence volt, de a rezsím számára túl „keresztény” (tényleg az). Ferencsik akkor már haldoklott, 1984 nyarán meg is halt. Halálos betegségéről tudtak az énekesek, a zenekar, de még mi, a hallgatóság is. Varázslatos előadás volt, s bár akkor még nem értettem, mi is a nagy baj ezzel a remekművel (nem ismertem a Nietzsche–Wagner-barátságot és -háborút), de azt tudtam, hogy vissza kell térnem Wagnerhez. 1986-88-ban James Levine vezényletével a Metben hal-

lottam először a *Ringet*, s Ivánhoz hasonlóan én is – ellentmondásoktól nem mentesen – szerelembe estem vele. Azóta vagy hatszor-hétszer hallgattam meg, egyszer Los Angelesben, s mióta ismét Pesten élek, minden évben Fischer Ádám nagyszerű előadásában. (Az meglepett, hogy Iván a *Trisztánt* unta, a szünetben elment, nekem a *Trisztán A walkür* mellett – és után, s csak mint a második! – a kedvencem). De minél többet hallgatom a *Ringet*, annál ellentmondásosabb a reakcióm, s érdekes, erről Iván nem ír többet. Sajnos Wagnerben van valamennyi protonáci, s valahol a zenében és Wagner egyébként gyönyörű költészetében is van rasszizmus-antiszemitizmus. Számomra a legriasztóbb Siegfried, a félelmet nem ismerő, szőke, kék és hideg szemű gyilkos. Olyan, mint egy SS-keretlegény. Igen is, meg nem is. Amikor Brünhildét felébreszti, s meglátja a szépségét, megismeri a félelmet. Csodálatos, nem is beszélve a Siegfried halála felülmúlhatatlan zenéjéről. Ez a félelmetes a művészetben, a költészetben és a zenében: van társadalmi-politikai tartalom túlmutató varázsa. Jó, lehet, hogy Alberich figurájában van valamennyi antiszemita zsidó karikatúra (szerintem is van), de a szerelemről való lemondás pénzért és/vagy hatalomért egy mély, örök emberi dilemmát is megfogalmaz.

Leginkább az döbrentett meg, amit Iván a zenével kapcsolatosan Philip Glassról ír. Glasst monotonnak, hallgathatatlannak találja. Tény, hogy Glass a minimalizmus csúcsa, de micsoda csúcs! Gandhiról írt operája, a *Satyagraha*, olyan hatással volt rám, mint 1983-ban Ferencsik *Parsifalja*. A *Parsifalban* Wagner önmagához képest egy kicsit minimalista – kevés a csinnadratta-bum-bum, szinte oratóriumnak tűnik. Hogy lehet ezekkel a minimális eszközökkel ennyi mélységet kifejezni! Remekmű, amihez semmit nem lehet hozzáadni, s amiből semmit nem lehet elvenni (talán ezért írt Konrád Gyuri is élete végén egyoldalas műveket). Glass ilyen műveket alkotott.

*****

Újraolvasva a fentebbi bekezdéseket úgy érzem, talán nem is kellett volna mindezt leírnom, hiszen Iván annyival jobban ért a zenéhez, mint én, de mint utószóírásra felkért szerzőnek nekem ez jutott eszembe. Mindez nyomban át is vezet bennünket a képzőművészethez, melyről szintén sok a fontos mondanivalója. Még fiatalkorunkban Konrád Gyuri mondta, hogy a művészet két dologról szól: a szerelemről és a halálról. Vénemberként ezt ma így mondanám: a szexualitásról (testiségéről) és a semmiről.

Kezdeném a semmivel, az absztrakcióval. Iván sokat ért a művészeti absztrakcióból. Emlékszem, egy kiállításon együtt láttuk vele és a két Katalin Malevics hihetetlen *Fekete négyzetét*. Nekem nóvum volt, Iván, azt hiszem, már ismerte, de földbe gyökerezett a lábunk. Ez pedig az absztrakció és a minimalizmus csúcsa... hova lehet még innen továbbmenni! Ha festő lettem volna, amikor ez a kép elkészült, pályát változtatok – hiszen már nincs mit mondani. Így gondolkodom Johann Sebastian Bachról is: ha valaki ezt annak idején hallotta, volt-e még értelme zenét szerezni? Bach mindent megoldott. A variációk lehetősége szerencsére végtelen figuratívban is,

absztraktban is. Iván értékeli Malevicset, Kandinszkijt, még Rothkóról is van néhány jó szava. Annál meglepőbb, amikor beszámol egy washingtoni galériában látott modern kiállításról. Csodálkozik, mit nézzen ő a csupa fehér vagy csupa fekete vásznakon (ez rímel Glass kritikájára). Amikor Amerikába kerültem a 80-as évek elején, akkor döbbsentem rá az 1950 utáni amerikai művészet fantasztikus erejére. Persze először engem is az „absztrakt expresszionizmus” ragadott meg, de Koenig, Jackson Pollock, Joan Mitchell, és igen, Rothko is. Később elbűvöltek a minimalisták, a konstruktivisták is. Bármeddig el tudom nézegetni háromkötetes Motherwell-gyűjteményemet vagy Cy Twomblyt. Ott van a falamon Haász Pista *Krems* című képe: sárga a sárgán. Akármeddig el tudom nézni, mindig látok benne valami újat. Az a mester, aki a korlátokat tudja (aki a kevésből tud sokat alkotni). De azért nagyon is értem, amit Iván ír. Amikor Chelsea-ben a galériák között sétálgattam (sok-sok hónapot töltöttem ott), sokszor elhűlve kérdeztem: ez mi? Ez művészet? Úgy érzem, hozzám közelebb állnak a korombeliek, a nálam húsz-harminc évvel fiatalabbak, de akik már az elmúlt húsz-harminc évben indultak, sokszor olyan korról beszélnek, amit én már nem értek.

Néhány gondolat az erotikáról, szexualitásról, testiségről vagy „állatias-ságról” (Iván többször használja ezt a kifejezést, elítélően). Nagyon érdekes, amit Schieléről (illetve Klimtről ír). Schielét szeretik, Kati képeket is festett Schiele nyomán, ott lógnak a lakásban a falon. De ennek ellenére azt gyanítom, hogy Klimt mindkettőjükhöz közelebb áll. Schiele esetében Iván a könyvben említi is a pornográfia szót. Valóban, 1912-ben Egon Schielét börtönbüntetésre ítélte Ferenc József bírósága. Tény, hogy több szexuálisan explicit képet festett tizenéves kislányokról. Úgy tudjuk, a modelljeit nem molesztálta, de azért a szexuális élete elég zúrós volt. Mi érdekelte Schielét? Legjobb tudomásom szerint az a folyamat, ahogy a mi „állati” testünkből szexuális vagy éppenséggel erotikus aktor lesz. Ezért különösen izgalmas számára és Sigmund Freud számára a serdülőkor, amikor az „állati testből” szex vagy erotika lesz. Ezért érdekesek Ivánnak azok a beszélgetései, amelyeket reggelente Katival folytat, amikor egyaránt elhatárolják magukat a viktoriánus prudériától és a szexualitás állatias bemutatásától. Számomra szimpatikus, csak kicsit leegyszerűsítő. Az állat és az ember között nem olyan könnyű meghúzni a határt. Hihetetlenül izgalmas ebből a szempontból Jeff Koons *A paradicsomban* című sorozata, amiben az egyébként magyar származású (egyenes hírek szerint egy ideig az ÁVO-nak prostituáltként dolgozó), majd pornósztárnésként ismertté vált (és még később olasz parlamenti képviselőséget elnyert) Ciccolinával, a feleségével való szerelmeskedéseiről számol be. Mi ez? Pornográfia? Giccs? Sokáig küszködtem ezzel, ma arra hajlok, hogy ez nagy művészet. Brutálisan, de arról számol be, hogy tör ki az állat az emberből, s ez hiteles, művészi tapasztalat. Vagy gondoljunk Bacon, Freud (a festő, nem a pszichiáter) brutálisan homoszexuális festményeire! Hitelesek – s ez a jó művészet fő kritériuma. A pornográfia az a termék, amit egy rajzolni, festeni vagy fényképezni tudó ember nem a saját életvilágának a kifejezésére, hanem mások szexuális vágyainak a felkeltésére készít. Jeff Koons brutálisan állatias, de nem célja a szexuális vágy keltése.

Egészen röviden hadd térjek vissza ennek kapcsán a zenére és Wagnerre. Egy zeneszerző se tudott többet a szexualitásról, mint Wagner (talán Mozartot leszámítva). Ezért számomra (és Nietzsche számára) a csúcsteljesítmény *A walkür*. Van-e gyönyörűbb annál, mint amikor Sieglinde azt mondja: nem most követek el bűnt, amikor a testvéreimet szeretem, akkor voltam bűnös, amikor azzal éltem, akit nem szerettem. A szerelem és a szabadság himnusza. Merj az lenni, aki vagy. Ha jól értem, erről szól az *Így szólt Zarathustra* is. Ennek szellemében mondja Wotan, hogy ő, az isten nem szabad, mert köti a törvény. Az fogja legyőzni, Siegfried, aki nem ismer törvényt. S ez a baja Nietzsche-nek Parsifallal. Parsifalból nem lesz Buddha, ellenkezőleg, azzal „üdvözül”, hogy ellen tud állni Kundrynak. Ezt befejezendő, értem én, hogy Iván miért szeretett bele Wagnerbe, velem is történt valami hasonló. De mintha bennem a kétségek jobban előtérbe kerültek volna, s azt hiszem, ebben szerepe van Ivánnak az „állatiassággal” szembeni indokolt fenntartásával. Engem inkább befolyásol Nietzsche individualizmusa és szabadságpártisága.

*****

Néhány megjegyzést tennék politikai, szociológiai kérdésekről. Szinte mindenben egyetérték Ivánnal, legfeljebb hangsúlybeli különbségekről van szó. Nagyon örültem annak, amikor beszámolt a washingtoni afrikai-amerikai múzeumban tett látogatásáról. Privilegizált fehér bevándorlóként – ez áll mindkettőnkre – nehéz megérteni az afrikai-amerikaiak lázadását az amerikai „intézményesített rasszizmus” ellen. Örültem, hogy Ivánt ez a kiállítás megdöbbenetette, megrázta az afrikai-amerikaiak rabszolgamúltjának drámája. Voltak kiváló afrikai-amerikai kollégáim s még barátaim is, nekem nem volt szükségem történelmi múzeumra e tapasztalat átélésére. Hadd idézzek itt egy történetet egyik legjobb amerikai barátom, Elijah Anderson életéből. Eli ma talán a világ legjobb etnográfusa. Yale-i tanszékvezetői pályám legnagyobb eredménye volt, hogy őt át tudtam csábítani a University of Pennsylvaniáról a Yale-re. Eli is szeretett New Yorkban a Yale-klubba járni – nekem is kedvencem volt. Mesélte, hogy egyszer ment a szobájába, s belépett a liftbe. Fehér fiatalok voltak a liftben, így vagy úgy mindnyájan a Yale-hez kötődtek (másként nem lehet valaki a klub tagja). Kérdezték tőle, melyik emelet gombját nyomják meg. Ezt válaszolta: a könyvtárét. Mire a fiatalok így szóltak vissza: „Te tudsz olvasni?” Nekem ez a történet elég volt az intézményesített rasszizmus megértéséhez, amivel nem akarom mentegetni az elmúlt hónapok Black Lives Matter tüntetéseinek megvadult fiatalokat, akik a feketék gyilkolását elítélő tüntetéseket arra használják, hogy betörjenek egy-egy üzletbe. De Iván washingtoni múzeumlátogatásának a döbbenetét én is osztom.

Abban is egyetértünk, hogy Bernie Sanders „demokratikus szocializmusa” nem a szovjet értelemben vett „szocializmus”, hanem inkább skandináv típusú szociáldemokrácia. Abban nem vagyok biztos, hogy a „szocialista” szó használata volt az oka Sanders két elnökjelölti kudarcának. Annyi biztos, hogy nem segített. S bár a 19. században a szocialista jelző az USA-ban még

nem volt szitokszó, a szovjet tapasztalatok után mégis azzá vált. Figyelemre méltó, hogy Sanders mindig „demokratikus szocialistának” hívta magát, ennek ellenére 1981-ben Burlington polgármesterévé választották (és kitűnő polgármester volt), 2000-ben pedig hatalmas többséggel Vermont állam képviselője, majd 2006-ban szenátorra lett. Azokkal is szimpatizálok, akik úgy gondolják, ha 2016-ban nem Hillary Clinton, hanem Bernie lett volna a demokraták jelöltje, akkor lehetséges, sőt valószínű, hogy Bernie legyőzte volna Trumpot (a kritikusan fontos közép-keleti államokban, ahol munkásszavazatokkal Trump kapta meg az elektorok többségét, s ahol Sanders esélyesebb lett volna, mint Clinton). Ezzel együtt Sanders programjának vannak olyan elemei, amelyek az amerikai politikában irreálisak, s ezekkel egyébként én sem értek egyet. Ilyen a Medicare for all egyébként számomra vonzó programjának az az eleme, ami nem engedné meg a magán-egészségbiztosításokat. Az persze rendben van, hogy legyen általános, állami betegbiztosítás (mindenkinek és nem csak a 65 éven felülieknek), de az extra magánbiztosítások megtiltása biztosan vesztes ötlet. Értem az érvet a magánbiztosítás ellen: ha a biztosítást le lehet vonni az adóztatandó jövedelemből, az csökkenti az általános biztosításra fordítható nemzeti jövedelmet. Nincs tökéletes megoldás, de ennél csak az a rosszabb, ha megtiltják a magánbiztosítást, tehát azt, ha valakinek van elég jövedelme, hogy jobb kórházban külön szobája legyen, s ezért még fizetni is hajlandó (és képes). Sok amerikai választópolgárral egyetemben problematikusnak találok az ingyenes egyetemi oktatás tervét is. Ezt én „baloldali populizmusnak” nevezném. Az Egyesült Államokban a felső ötven százalék gyerekei járnak egyetemre. Ha ez ingyen lenne, akkor annak egy jó részét az alsó ötven százalék adóbefizetéseiből finanszíroznák, ez tehát redisztribúció lenne az alacsony keresőktől a magasabb jövedelműek számára.

Iván ezekkel a részletkérdésekkel, nem foglalkozik – nem ez a szakmája –, de mint tudjuk, az ördög a részletekben lakozik. S itt van egy inkább kiegészítő s nem alapjában kritikai megjegyzésem a „neoliberalizmussal” kapcsolatban, amivel radikális baloldali olvasóimat valószínűleg felbosszantom. Amerikában minden liberálisnak – s persze az UCLA történelemtudományi tanszékének jó része „liberális” – a neoliberális kifejezés szitokszó. Iván is említi – mint az ősbűn eredetét –, név szerint is megnevezve Hayeket és Friedmant. A kulcskérdésben egyetértünk, a Hayek és Friedman által képviselt közgazdaságtan valószínűleg túl messze ment a gazdaság deregulálásában. Mint régi polányista én is azt gondolom, szükség van „ellenható” erőkre. Nem mintha Hayek vagy Friedman ezt ne tudták volna. Hayek *Út a szolgasághoz* című remekművében hangsúlyozza, hogy ő nem általában ellenzi a tervezést. Támogat minden tervezést, ami növeli a verseny szabadságát. Szerintem ez zseniális megfogalmazás. És mi lehetne aktuálisabb 2020-ban Magyarországon, egy olyan országban, amelyet Magyar Bálint „maffiaállamnak” nevez? A maffiaállam legfőbb problémája, hogy a politikai elit korlátozza a verseny szabadságát. A politikai elit kliensei az elit által manipulált piacon szerzik meg az állami beruházásokat, nem profithoz, hanem járadékhoz jutnak.

Keynes Amerikába utazva, a hajón olvasta el Hayek 1944-ben megjelent könyvét. El volt tőle ragadtatva. Azt írta, mindenben egyetért Hayekkel – hosszú távon. Csakhogy hosszú távon mindannyian halottak vagyunk. Ez is pontos és zseniális megfogalmazás. Természetesen Adam Smithtől Hayekig és Friedmanig igazuk volt azoknak (Magyarországon Liskát és Kornait emlegetném), akik a szabadpiac mellett érveltek, de rövidebb távon szükséges lehet a piac időnként brutális hatásainak korlátozása.

Végül egy megjegyzés Friedmanról. Én nem tudok komoly ellenérvet a *Választhatasz szabadon* (1980) című művével szemben. Abban viszont egyetértek Ivánnal, hogy Friedman javaslata az egykulcsos jövedelmi adóról antiszociális. A történelem iróniája, hogy Magyarországon ezt nem egy neoliberais, hanem éppen az illiberális rendszer vezette be. De ha már Friedmant értékeljük, nem szabad megfeledkeznünk a „negatív jövedelmi adó” nem hibátlan, de megfontolandó javaslatáról (1962). Ennek lényege az lett volna, hogy ha valakinek az éves jövedelme nem ér el egy bizonyos szintet, akkor nemhogy nem fizet adót, hanem a jövedelmét az adóhivatal kiegészíti a mindenként megillető minimális jövedelem szintjére.

Bár a negatív jövedelmi adó iránt volt érdeklődés mind a politikai bal-, mind a jobboldalon, amikor ennek szellemében Nixon 1969-ben egy törvénytervezetet készített, azt a képviselőház támogatta, de a szenátus elutasította (sok törvényhozó azért aggódott – nem teljesen ok nélkül –, hogy ez a rendszer „jutalmazná” azokat, akik nem akarnak munkát végezni). A negatív jövedelmi adó nagy előnye az lett volna, hogy nincs szükség kiterjedt apparátusra a visszaosztott jövedelmek adminisztrációjához. De van legalább két gyenge pontja. Az egyik valóban az, hogy nincs benne munkára ösztönző mechanizmus (hacsak a garantált minimális jövedelem nem a nyomor szintjéhez hasonlóan alacsony), a másik pedig az, hogy Friedman úgy képzelte, mindent meg lehet oldani pénz juttatással.

Az első kérdésre 1975-ben az amerikai törvényhozás egész jó megoldást talált, amikor jóváhagyta az Earned Income Tax Credit (EITC, a munkából szerzett jövedelemadó kiegészítésének) rendszerét. Ennek lényege, hogy ha egy munkajövedelemmel rendelkező személy egy méltányosnak ítélt minimális jövedelemnél kevesebbet keresett az adott évben, akkor ezt a méltányos szintre kiegészítik. Az EITC népszerű s jól működő rendszer, csak éppen a mélyszegénységben élőkön nem segít. Azokon, akiknek semmi jövedelmük nincs (s ez bizony könnyen elérheti a népesség tíz százalékát még a fejlett gazdaságokban is). Itt a negatív jövedelmi adó és EITC valamiféle kombinációja lehet megoldás. Ha a negatív jövedelmi adó szintje alacsonyabb, mint az EITC, akkor a jövedelemmel nem rendelkezők is kapnak alapjövedelmet, de mert az EITC magasabb, ha módjukban áll, igyekeznek munkából származó jövedelemre is szert tenni. Továbbra is fennáll az a probléma, hogy pénz juttatással nem lehet a szegénység minden problémáját megoldani. Itt a legfontosabb ellenpélda az egészségügy és a lakhatás.

Közvélemény-kutatásokból tudjuk, hogy nagy népszerűségnek örvend Magyarországon is, de a legtöbb fejlett társadalomban is az állampolgári jogon járó feltétel nélküli alapjövedelem gondolata. Ezzel Iván is rokonszenvezik.

A probléma csak az, hogy abban nincs egyetértés, hogy ez mit is jelent. Radikális hazai változatában annyit, hogy minden magyar állampolgár jövedelmétől függetlenül kapjon alapjövedelmet, mondjuk, minden felnőtt havi 100 ezer forintot, és minden gyerek további 50 ezer forintot. Ez tehát egy univerzális biztosítási rendszer.

Én az 1960-as évek közepe óta Ferge Zsuzsával folytatok baráti vitát ugyanerről a kérdésről. Konrád Gyurival akkortájt fedeztük fel, hogy az állami lakások egységes elosztási rendszere rendre a már egyébként is privilegiáltaknak kedvezett. Ez torzult redisztribúciót eredményezett, amelyben a szegényektől elvont költségvetési pénzezből támogatták a magasabb jövedelműek lakáshoz jutását. Ezért gondoltuk, hogy igazságosabb a célzott szociálpolitika, mint egy univerzális biztosítási rendszer. Akinek megvan hozzá a jövedelme, építsen magának lakást, vagy béreljen piaci bérlakást, az állami bérlakások legyenek szociális lakások, s csak azok kaphassanak, akiknek nincs a piacon elérhető lakáshoz elég jövedelmük. (Lehet, hogy már akkor neoliberaisok voltunk?) Zsuzsa fontos érve, hogy az univerzális biztosításnak nagyobb lehet a politikai támogatottsága, ha mindenki részesül egy juttatásból, azok is inkább fogják támogatni, akiknek egyébként nincs is rá szükségük. Ennek klasszikus példája Amerikában a social security, az állami nyugdíjrendszer, az amerikai szociálpolitika „szent tehene”. Ez fontos érv bizonyos szükségletek esetében, ilyen mondjuk az egészségügyi alapellátás vagy a kötelező iskoláztatás. De az „alapjövedelem”? Tényleg fizetnem kell Mészáros Lőrincnek vagy Csányi Sándornak minden hónapban 100 ezer forintot? Akkor megszavazzák?

58

Van persze a garantált jövedelemnek egy nem radikális változata, nevezetesen a „garantált minimális jövedelem”. Ha jól értem, Karácsony Gergely még Zugló polgármestereként valami ilyesmit vezetett be. Ez nagyon dicséretes vállalkozás, de persze ez Friedman negatív jövedelmi adójának egy változata, tehát provokatívan azt mondanám, hogy neoliberális társadalompolitika. Úgy gondolom azonban, hogy a negatív jövedelmi adónak egy EITC-vel való kiegészítése és néhány szolgáltatás természetbeni juttatása hatékonyabb szociálpolitikához vezethet.

Mindezt nem Iván könyvének a kritikájaként írom, inkább csak kiegészítésként, s az a gyanúm, talán ő is sok mindenben egyetértene kiegészítésemmel, csak ő helyesen a nagy ívet rajzolta meg, és elkerülte, hogy elveszsen a részletekben (amire én hajlamos vagyok). Ez egy rendkívül gazdag és fontos könyv. Olyan könyv, amelyik minden gondolkodó ember éjjeliszekrényére kívánczik. Talán érdemes úgy olvasni, mint Konrád *Ásatását* vagy Heller olvasónaplóit. Nem egy rohamban az első oldaltól az utolsóig, inkább csak csemegézve a szöveget, *vignette-től vignette-ig*.